

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בביה"ס למשפטים
במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

ד"ר עופר
סיטבון

עקרונות לחשיבה כלכלית-חברתית חלופית בעידן של פוסט-קורונה

במבוא הזכרנו שתי תפיסות רעיוניות - הבנת הכלכלה, בעקבות פולני, כפעילות המ-
שוקעת בהקשר חברתי ספציפי ועמדה פרגמטיסטית שמבקשת להימנע מהשלכה של
אידיאולוגיות מופשטות על המציאות. הצבת התפיסות הללו בבסיסה של התורה הכלכלית
מאפשרת לנו לגזור מהם סדרה של עקרונות מדיניות כלכלית חלופיים לכלכלה בעידן
של פוסט-קורונה, עקרונות שאפשר להציגם בצורה של מעגלים מתרחבים - מהיחיד אל
משפחתו; ממנה אל קהילתו ומדינתו; ומהן אל העולם כולו.

המישור האישי המשפחה

שגשוגו של הפרט מתחיל במישור האישי, בשני מוקדי חיים עיקריים - המשפחה והעבודה. למרות השינויים הדרמטיים שעברו עליו בעשורים האחרונים - עליית האינדיבידואליזם, הופעתן של "המשפחות החדשות" (משפחות להט"ביות, משפחות חד-הוריות, משפחות מורכבות ועוד), הגידול במספר הזוגות שחיים ללא נישואין, שיעור הגירושין הגבוה, התפתחותן של טכנולוגיות הפוריות ועוד - מוסד המשפחה הוא עדיין המוסד החברתי המרכזי ביותר, והוא מהווה את רשת התמיכה הכלכלית, החברתית והנפשית המיידית של מרבית האנשים. גם אם אין בהכרח כיום הסכמה חברתית על מהי משפחה, ברור כי היא האתר הראשוני שממנו רובנו שואבים שפה, ערכים, מסורות, תפיסות עולם, ואפילו חוש הומור. היא מהווה אתר פוטנציאלי לפריחתן ולשגשוגן של סולידריות ושל אמפתיה, ושל הפרקטיקות החברתיות הנגזרות מהן. במידה רבה, המשפחה מייצרת בנו את ה"קומונסנסיות" שעמה אנו ניגשים לעולם ומהווה מרחב מרכזי שבו אנו מבטאים את אנושיותנו. מתבקש אפוא שמדיניות כלכלית תייצר תנאים שיאפשרו לכל המשפחות לשגשג.

תנאים כאלו צריכים לכלול, מחד גיסא, מתן אפשרות להקים משפחה, לא רק מבחינה משפטית אלא גם מבחינה כלכלית (למשל, באמצעות יצירת מנגנון של הכנסה בסיסית (ראו לעיל)); ומאידך גיסא, באמצעות יצירת הסדרים תומכי-משפחות בשוק העבודה. בנוסף, ראוי למקד את התמיכה המדינית בילדים בגיל הרך - מחקרים מראים שההחזר על ההשקעה של תכניות המכוונות לגיל הרך גדול בהרבה בהשוואה להשקעה בתוכניות חינוך בגילאים מבוגרים יותר - לרבות תמיכה נדיבה בהורה שמגדל את ילדיו "במשרה מלאה". מאמרם של לורה טלינובסקי ועופר סיטבון מאיר את הערך החברתי והכלכלי המשמעותי של מעשה גידול הילדים ואת היבטי "כלכלת הנתינה" הגלומים בו, ומציע לדמיין באמצעותם גם הסדרים כלכליים אחרים.

העבודה

העבודה היא האתר המרכזי השני בחייו של הפרט. האוטומציה הקרבה וצורות ההעסקה החדשות שהובילו לעליית ה"פרקריאט" (מעמד העובדים הפגיעים ונטולי הבטחון התעסוקתי) צפויות לשנות את שוק העבודה מן היסוד, ולצמצם מאוד את כמות העבודה האנושית שהכלכלה תזדקק לה. מצב דברים זה מוביל, בין השאר, להצעה לשלם לכל האזרחים הכנסה בסיסית שתנתק את הקשר הבלעדי שבין עבודה לפרנסה, הצעה שנדונה בהרחבה במאמרו של גדי נסים. עם זאת, אסור שסוגיית ההכנסה הבסיסית - שראוי לבחון אותה בחיוב - תשכיח מאיתנו שבעבור רבים עבודה איננה רק

"ג'וב". הסתכלות תועלתנית שכזו מתעלמת מכך שמדובר במקור חשוב ומרכזי למעמד ולהכרה חברתיים, ובעיקר להערכה עצמית ולגאוה מקצועית. אדם עובד תורם לקיומה ולשגשוגה של משפחתו (פרנסה) אך גם לשגשוג החברתי המשותף באמצעות יצירה של תוצרת איכותית, תשלום מיסים ועוד. מכאן שגם בעידן עתידי של הכנסה בסיסית, על המדיניות הכלכלית-חברתית למצוא דרכים להבטיח ערך והכרה חברתיים לכל עובד באשר הוא, וזאת, בין השאר, באמצעות מדיניות סחר מאוזנת שתכיר בחשיבות על ההגנה על הכלכלה המקומית מן השווקים הגלובליים; חיזוק ההשקעות הציבוריות בתחומים שמעצימים את העבודה האנושית ולא מצמצמים אותה; הכשרות מקצועיות לכל אורך החיים (שיערכו בשיתוף פעולה עם ארגוני העובדים שיפקחו על איכותן ויקבעו סטנדרטים) כדי לסייע לעובדים להתמודד עם השינויים העמוקים והמתמשכים בשוק העבודה תוך מימוש מיטבי של היכולות שלהם; והבטחת רשת בטחון סוציאלי אמינה המשוקעת במסגרת החיים הקהילתיים (ראו להלן).

המוסד המרכזי של עולם העבודה – ושל כלכלת השוק המודרנית בכלל – הוא התאגיד העסקי. זה מבוסס בעשורים האחרונים על עקרון הקדימות של בעלי המניות (shareholders) הרואה בהשאת רווחיהם את התכלית הבלעדית של התאגיד. על פי מודל זה, קולם של העובדים כמעט ואינו נשמע בניהול היומיומי של הפירמה, בוודאי בעידן שבו ארגוני העובדים איבדו חלק גדול מכוחם. תפיסה זו אשר שמה דגש אך ורק על "שורה תחתונה" פיננסית, מהווה ביטוי מובהק לניתוק של השוק מההקשרים החברתיים והתרבותיים שבהם הוא משוקע, והיא שמניעה, בין השאר, את הגלובליזציה הכלכלית, את פירוק שרשרת הייצור הפורדיסטית ופיזור ברחבי העולם ואת המחירים הסביבתיים הכבדים הכרוכים בה. כפי שהראה עופר סיטבון במאמרו, השינויים הדרמטיים בעולם העבודה, כמו גם הציפיות החברתיות המשתנות מתאגידים על רקע הגידול בכוחם ובהשפעתם, בוודאי בעידן של פוסט-קורונה, מחייבים רפורמה כפולה: שינוי תכלית התאגיד באופן שיביא בחשבון את האינטרסים של כלל מחזיקי העניין (stakeholders) המושפעים ממנו (עובדים, ספקים, צרכנים, קהילות, הסביבה...) ולא רק את אלו של בעלי המניות, ובמובן עמוק יותר – את הצרכים ארוכי-הטווח של החברה והמדינה שהן אלו שמעמידות את הבסיס הכלכלי לחדשנות ולטכנולוגיות התאגידיות; ובניית מנגנונים לאיזון הכוח והאחריות בניהול התאגיד, באופן שיעניק משקל ואחריות רבים יותר לעובדים. שינוי זה ביחס לתכלית התאגיד עשוי לצמצם את ההיגיון האינסטרומנטלי של פעילות, ויתרום אף הוא להגברת השגשוג האנושי והחברתי. מכלול הצעדים הללו – בשוק העבודה ובממשל התאגיד – יגבירו את כוח המיקוח ואת חלקם של העובדים בהכנסות, ויאזנו במעט את כוחו של ההון, ברוח הצעדים שגם נוקט ממשל ביידן.

השגשוג האישי והמשפחתי משוקע תמיד במסגרת שגשוג קהילתי. התובנה של הכ־לכלן א"ס שומכר שלפיה "קטן זה יפה" יכולה לשמש אותנו בעיצוב מדיניות כלכלית שמתאפיינת, בראש ובראשונה, בלוקליות, תוך טיפוח רובד כלכלי נוסף, מתחת לרובד הלאומי. למרות העידוד (המוצדק לעיתים) שמעניקה הכלכלה הגלובלית ליתרון הגודל ולניידות מתמדת, היא עלולה גם לחתור תחת תפיסות של ערכות הדדית, כפי שמדגים הסיפור הידוע על המכולות והקניונים: בחסות התפשטותם של הגיון השוק ושיח היעילות, דחקו תאגידי ענק החוצה עסקים מקומיים קטנים ועצמאיים. היעלמותן של מכולות לטובת סופרמרקטים והופעת הקניונים שהובילה לשקיעתם של מרכזי ערים תוססים, שהיו מאז אתונה הקלאסית וירושלים המקראית מקום מפגש בין אזרחים, הן ביטוי בולט שהוא גם בעל השלכות סביבתיות ברורות, להשלכות היומיומיות הטובות פחות של הגלובליזציה. ראיית התופעות האלו כהכרחיות לשם היעילות והתחרות הגלובלית, מתעלמת מכך שכלכלה אינה פועלת בחלל ריק, ושיעילות על הנייר אינה בהכרח מקדמת את הטוב החברתי המשותף.

קהילתיות מוצלחת מהווה רשת בטחון חברתית חיונית שקרבתה לבעיות היומיום של היחיד והקשב שלה לצרכיו יכולה ליצור תחושות של שותפות גורל ושל ערכות הדדית. לשם כך נדרש להסתייע – ולתמוך – במשאבי ההון החברתי שהוא, כפי שהראה רוב־רט פטנאם, מה שגורם לדמוקרטיה "לעבוד". לכידות חברתית וחוסן קהילתי – אם הם נשענים על תרבות משותפת, על תהליכי חיברות, הסכמה או נורמות – הכרחיים לכינונו של שגשוג כלכלי.

שגשוג קהילתי מחייב גם אימוץ של עקרון הסובסידיאריות שלפיו על הכרעות בשאלות של מדיניות ציבורית להתקבל בקירבה המירבית האפשרית לאזרחים המושפעים מהן ועל-ידי היחידה הקטנה ביותר הרלוונטית. כך נחסכת למדינת הרווחה מעורבות יתר בפעילויות שעלולות להטיל עליה משא עצום של משימות ומטלות ושמוטב שתישארנה באחריות הקהילות, ונותרים לה די זמן ואנרגיה לעסוק ביעדים הלאומיים המורכבים. לבסוף, טיפוח רובד כלכלי נוסף – מקומי או איזורי – בין היחיד ומשפחתו לבין המדינה יכול ליצור חיץ נוסף מפני משברים כלכליים, לאומיים או גלובליים, שיכול גם לחזק את החוסן הקהילתי. דוגמא מובהקת לכך היא התפתחותם ברחבי העולם של אלפי מטבעות מקומיים ואזוריים שהוכחו ככלי הממריץ את הפעילות הכלכלית המקומית והמאפשר מימוש רב יותר של הפוטנציאל שלה, אך גם ככזה המסייע בעת משברים כלכליים לאוכלוסיות שנותרו מאחור. שימוש במטבע כזה – כדוגמת זה שהנפיקה

עיריית בריסטול בשנת 2012 – מצמצם את טביעת הרגל הפחמנית, מתמרץ את הצרכנים לבצע רכישות באזור ואת בעלי העסקים לפעול לסיפוק צרכי התושבים. דרך נוספת לשקע את הכלכלה במסגרת האזור יכולה להיות באמצעות הקמתם של בנקים קואופרטיביים אזוריים, שהנהלתם תכלול מחזיקי עניין שונים מן האזור. בנקים אלו יהיו רשאים להלוות כספים רק בתחומי האזור, והם עשויים להיות קשובים יותר לצרכי האשראי של עסקים מקומיים.

המישור המדינתי

רשתות הביטחון המשפחתיות, הקהילתיות והחברתיות של היחיד שזורות ברשת הביטחון המדינתית. למרות חשיבותה הרבה, מדינת הרווחה הסוציאל-דמוקרטית לא הייתה רגישה דיה לרקמת היחסים שעליה מבוססים החיים האנושיים, והכלכלה בתוכם, ולכן נבנתה ונתפסה כרשת הביטחון היחידה בפועל. זאת ועוד: המודל שעליו נבנתה מדינת הרווחה – איגודים חזקים, הון יצרני ואחראי, תעסוקה מלאה – נשחק מאוד על-ידי הגלובליזציה והכלכלה הפוליטית שהיא יצרה, כמו גם בשל הירידה המתמשכת באמון החברתי. לצד עדכון של מודל המימון שלה, מדינת רווחה המעודדת את השגשוג האנושי ותומכת בו תצטרך אפוא לצמצם את הנתק בין המנגנונים המדינתיים לבין החיים עצמם באמצעות קשב, גמישות, ביזור ובעיקר אמון רב יותר באזרחים; לדייק יותר במענה על הצרכים החומריים והרגשיים (של יחידים ושל קבוצות) העולים מה"שטח"; ולהסתמך יותר, כפי שעולה ממאמרה של נטע לינזן, על "מה שעובד" מאשר על עקרונות ואידאולוגיות מופשטים.

ראוי גם לצמצם את היסודות המייצרים תלות רבה מדי של הפרטים במנגנוני הרווחה, ולצד הפן ה"ביטוחי" החיוני שלהם – ההגנה מפני סיכונים חיים – לסייע ליחידים להכיר ולטפח יכולות וכישורים לשגשוג בהיבטים השונים של חייהם, ובראש ובראשונה לבנות מערכות יחסים טובות והזדמנויות לשיתוף פעולה ולמגע אנושי. הנטייה לנתח את הפעילות האנושית כתוצר של יחסי כוח ומבנים חברתיים מפלים מעלה לפני השטח את הצורך בהגברת שוויון ההזדמנויות של יחידים ושל קבוצות, ואולם יש להיזהר מפני חד-מימדיות. ניסיון החיים מלמד שהאחריות האישית והסוכנות (agency) אינן נעלמות לגמרי גם כאשר אדם הוא עני או מוחלש. ההתנהגות האנושית והיחסים החברתיים מתעצבים על רקע מכלול של מניעים, סותרים לעיתים, שלא ניתן לעשות כולם רדוקציה ליחסי כוח, ובכללם דאגה, אמפתיה, תחושת השתייכות ואף נכונות להקרבה. מכאן שיש ליחס משקל גם לעקרון האחריות האישית של היחיד כדי למנוע

מצב שבו הפטרנליזם המדינתי, החיוני לעיתים, יפגע בקידומן של "מידות טובות" פרטיות. ראוי והוגן אפוא שהזכאות לשירותי הרווחה תתבסס לא רק על צורך וחוסר ישע המחייבים מבחני אמצעים, אלא גם על ערכים של תרומה והדדיות, ולכן תתגמל את המאמץ של בעלי "מידות טובות" שהחברה חפצה בקידומן, כמו עבודה, חסכון ואולי אף בעלי אורח חיים בריא (למשל, פעילות גופנית או אי-עישון); ותוקיע ניצול לרעה, אם ישנו.

תנאי נוסף ליכולתה של מדינת הרווחה "לספק את הסחורה" הוא קיומו של אמון חברתי – שנדון בהרחבה במאמרו של שלמה פישר – הגלום בערכים כמו הגינות, הדדיות וכיבוד התחייבויות (שחיוניים, כמובן, גם לשם פעולתו התקינה של השוק). מחקרים מצביעים שחברות שבהן האמון בין הפרטים גבוה הן שוויוניות יותר ומאושרות יותר, בעוד שפערים חברתיים גדולים מובילים להתנתקות של בעלי הממון מהחברה ומה-חיים המשותפים, לגידול ברמת האלימות והשחיתות ואף לעלייה בשיעור ההריונות הלא-רצויים. הגידול הרב בחוסר השוויון שוחק מאוד גם את הערבות ההדדית ואת האמון במוסדות החברתיים שהם הבסיס לשיתוף פעולה ולאינטראקציה חברתית בחברת ההמון המודרנית. מצב דברים זה מוביל את הפרטים בחברה לאמץ עמדה תועלתנית ("לא לצאת פראיר") תוך זניחתה של נקודת המבט המתחשבת בטובת הכלל. כך מתחזק הקיטוב החברתי והפוליטי המתבטא באובדן היכולות לקיים יחסים ארוכי טווח עם יריבים, לשתף עימם פעולה כשהדבר חיוני ולא לערער על עצם הלגיטימיות שלהם. זהו מתכון בטוח לערעור תפקודה ויציבותה של הדמוקרטיה.

לבסוף, גם מערכת פיננסית מתפקדת היטב חיונית לבריאותו של המשק המודרני, ועליה להתנהל במקצועיות ובהוגנות לטובת הציבור בכללותו. עם זאת, מכיוון שהכלכלה משוקעת בתוך המבנים החברתיים, התרבותיים והמדינתיים, ההכרעות הכלכליות טבולות כולן בשיקולים ערכיים, ולכן אסור שלמומחיות הכלכלית תהיה בלעדיות בעיצובן. אכן, לאחר עשורים שבמהלכם הלכה והעמיקה התבססותה של המערכת הכלכלית על המערכת הפיננסית, עניין שהיו לו מחירים חברתיים כבדים ששיאם היה המשבר הפיננסי של 2008, נקטו בשנים האחרונות הבנקים המרכזיים ברחבי העולם במדיניות "ההרחבה הכמותית" – הזרמת סכומי כסף עצומים לכלכלות המדינות באמצעות שוקי ההון – ובכך ביטאו נסיגה דרמטית מהתפיסה הדוגמטית של "שוק חופשי" ואימוץ של עמדה פרגמטיסטית באופיה. אלא שבמקום לנתב את הכספים הללו אל עבר בנקים ותאגידי ענק, ראוי לנתבם להשקעות חברתיות ואזרחיות דחופות, ולהרחיב את היצע האשראי לעסקים קטנים ובינוניים שמספקים את מרבית מקומות העבודה במשק. כדי שהחלטות אלו תהיינה קשובות יותר לצרכי הציבור וכדי להגיע להכרעות המקדמות את הטוב המשותף, נדרשת "הצברה" (הפיכה לציבורי) של הדיון הכלכלי. במילים אחרות, דמוקרטיזציה של המערכת הפיננסית היא-היא הבסיס לשגשוג כלכלי ואנושי.

הרמה הגלובלית

בעולם גלובלי, מדיניות כלכלית לאומית תומכת שגשוג מחייבת פעולה פנימה והחוצה. פנימה – באמצעות הרחבת מעגל הנהנים ממנה ותוך הגדלת ההשקעה הציבורית לטווח ארוך (צורך נוסף שמגפת הקורונה הבליטה בעוצמה) – בחינוך, ברפואה מונעת, בחקלאות בת-קיימא או באנרגיות מתחדשות. השקעה זו מחייבת כמובן את קיומה של מערכת מס הוגנת, יעילה ושקופה שתקדם את השגשוג החברתי. זאת, שכן המס המממן שירותים חברתיים ותשתיות ציבוריות הוא הדם הזורם בעורקיה של האמנה החברתית בין האזרחים לבין המדינה. בהיותו כלי כלכלי, המס יכול לשמש גם להכוונת הפעילות היצרנית והצרכנית, וניתן להשתמש בו להגדלת השגשוג האנושי ולצמצום הפערים החברתיים. ריכוז העושר החברתי – כסף, נכסים, משרות, סטטוס – בידיים מועטות, פוגע באופן לא מידתי בשוויון ההזדמנויות, בעיקר של קבוצות מיעוטים. מצב דברים זה מוביל בסופו של דבר להצטמצמות מעמדות הביניים, מגביר את יכולתם של בעלי ההון להטות לטובתם את כללי המשחק הכלכליים, ובסופו של דבר מוציא את המשחק הדמוקרטי כולו מאיזון. מכאן שמיסוי גבוה על רווחי הון, מס על משכורות ענק ומאבק במקלטי המס הם כולם כלים לדמוקרטיזציה של הכלכלה ולחיזוק כוחה של "המידה הטובה" במסגרת יחסי השוק. בנוסף, אם אמנם מיסים מקטינים פעילות כלכלית, הרי שרצוי להשית אותם על פעילויות שאנו מעוניינים להקטין את היקפן כמו שימוש קבוע בעובדים זמניים או פליטת מזהמים.

החוצה – לצד חיזוק הכלכלות הלאומיות, מוטב שנדע ליצור גבולות "נושמים" בין מדינות ועמים, המאפשרים ומעודדים הגירה מבוקרת ובעיקר שיתופי פעולה בעידן שבו התלות ההדדית חזקה מאי-פעם ושאתגרים רבים הניצבים בפנינו, ובראשם משבר האקלים, אינם מכירים בגבולות מדינתיים. במילות מאמרו של אריה קרמפף, לא ניתן להזניח את "החצר המשותפת" הגלובלית של כולנו.